

ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА
(Скопје)

ОДНОСОТ *ГЕНИТИВ* ~ *ДАТИВ* ВО БАЛКАНСКИТЕ ПАДЕЖНИ СИСТЕМИ

На почетокот морам да објаснам дека термините „генитив“ и „датов“ ми служат како конвенционални етикети за определени синтаксички односи, од кои едниот — дативот — има еднозначна семантичка интерпретација, додека другиот — генитивот — нема таква интерпретација. И токму генитивниот однос е во центарот на моето внимание во овој текст.

Во другите мои текстови (сп. Topolinjska 1991, 1996) сум имала веќе прилика да објаснам дека падежите за мене не се морфолошки облици туку синтаксички односи, конститутивните синтаксички односи за таканаречената проста реченица на прв план, а секундарно и дел од синтаксичките односи конститутивни за именската синтагма. Предлагав и определено семантичко толкување на тие односи во рамките на антропоцентричката теорија на јазикот. Овде, во рамките на истите тие теоретски поставки ќе се ограничам до анализа на само еден исечок на падежниот систем, имено на релацијата меѓу дативниот и генитивниот падежен однос.

Под *ДАТИВОТ* подразбирам синтаксички однос меѓу конститутивниот предикативен израз (прирокот) и именската синтагма чиј прототипски референт е втор во комуникативната хиерархија човек засегнат со релацијата именувана со предикативниот израз, како на пр. во речениците *Мајката НА ДЕТЕТО МУ дава играчка* — *Мајка даје ДЕТЕТУ играчку*, *Учителот НА УЧЕНИЦИТЕ ИМ ја објаснува задачата* — *Учителъ објашњава УЧЕНИЦИМА задатак*, *МИ се спие* — *Спава МИ се*, *НА ИВАН МУ е жал* — *ИВАНУ је жао*, итн.

Под *ГЕНИТИВОТ* во јазиците со морфолошка падежна парадигма подразбирам синтаксички однос меѓу две именски синтагми којшто на семантички план е показател на таканаречената „граматичка посесивност“, на пр. *книга(та) НА МОЈОТ КОЛЕГА* — *књига МОГА*

КОЛЕГЕ, сестра МУ НА ВАНЧО — сестра ВАНЧА, брадичката НА НОВИОТ УЧИТЕЛ — брадица НОВОГ УЧИТЕЉА, и сл.

Горните дефиниции автоматски ги ме обврзуваат морфолошките дативни облици во адноминална позиција да ги толкувам како показатели на генитивниот однос, додека морфолошките генитивни облици во адвербална позиција претставуваат за мене варијанти на акузативниот однос. Од предлошките конструкции коишто ги вклучуваат морфолошките облици на дативот и/или на генитивот ме интересираат само оние со граматикализирани предлози (т.е. со предлози испразнети од предикативното лексичко значење).

Целта на оваа анализа е да се одговори на прашањата какви се формалните показатели на генитивот (протолкуван како падеж за изразување на „граматичката посвојност“) во словенските балкански (балканизирани) системи, дали и по што тие се разликуваат од показателите на дативот, дали показателите на генитивот можат да се сфатат како показатели на еден ист синтаксички однос, дали и како словенскиот балкански ареал е поделен од гледна точка на показателите на генитивниот однос. За да се одговори на горните прашања неизбежно мора да се погледа како се реализираат дативниот и генитивниот однос во соседните несловенски јазици; оттука во насловот на мојот текст ги спомнувам сите „балкански системи“.

Најпосле, во рамките на овие воведни забелешки треба уште да се каже дека носител на падежниот однос е за мене именската синтагма како целост, а не само конститутивната именка или замена. Со други зборови: падежот (падежниот однос) претставува за мене граматичка категорија карактеристична за именската синтагма; именската синтагма има парадигма по категоријата падеж.

Како показатели на дативниот и на генитивниот однос низ балканскиот ареал се појавуваат а) соодветните морфолошки облици, кои во сите системи претставуваат поархаично решение, б) соодветните заменски клитики, и в) предлошките конструкции во кои носителите на падежната функција се предлозите. Најпосле, за словенските балкански системи треба тука да се додадат г) придавките од типот *Петров, Еленин* и сл. (деривирани од сопствените имиња, називи на професии и/или на крвното сродство) за изразувањето на генитивниот однос. Показателите од типот б) и в) се појавуваат низ целата балканска територија, додека показателите од типот а) се ареално ограничени: морфолошките форми на дативот постојат во албанските, во западно македонските (сп. Видоески 1968) и — ако ја прифатиме за критериум флексијата на постпозитивниот член — во дел од влашките системи; морфолошките форми на генитивот се пазат на

грчката територија. Меѓу типичните балканизми обично се набројува совпаѓањето на морфолошките форми на дативот и на генитивот соодветно во полза на едната односно на другата форма.

а) Таму, каде што постојат стари морфолошки облици на прасловенскиот датив односно генитив, тие се способни да ги изразуваат и двата односа.

Дативната морфолошка форма, присутна на горе опишаната територија, во македонските дијалекти се пази само кај имиња на човечките суштества: сопствените имиња, имињата на сродство, поретко и професионалните имиња, додека во албанските и во влашките системи таа не трпи такви ограничувања. Во македонските системи таа е способна самостојно да се појавува и во адвербалната и во адноминалната позиција, т.е. самостојно да го изразува и дативниот и генитивниот однос. Во албанските системи дативната морфолошка форма функционира самостојно во адвербална позиција, додека во адноминалната (во генитивниот однос) секогаш е придружувана со таканаречениот „мал член“. Во влашките системи морфолошката дативна форма и во двете позиции (= и во двата односа) е придружувана од предлогот *a*.

Генитивната морфолошка форма на грчкиот ареал деривациски не е ограничена, меѓутоа во адвербална позиција почесто се употребуваат предлошките конструкции „...because of possible interference with the possessive reading that the genitive case also permits.“ (Brian 1986: 125). Во сите примери кои ја илустрираат оваа констатација именските синтагми во дативен однос имаат персонални референти.

б) Заменските клитики кои низ целата територија функционираат како показатели на двата односа се по потекло дативни клитики во албански, во влашки и во словенските системи, додека во грчки тие се генитивни клитики. Покрај примарната падежна функција (кај заменките на 1. и 2. лице) и анафорската функција (кај показните и таканаречените заменки за 3. лице) тие во адвербалната позиција вршат и функција на граматички показатели на дативниот падежен однос кај синтагмите маркирани како /+ def/; оваа функција — во која заменските клитики се истовремено и показатели на еднозначниот идентитет (референцијална идентификуваност) на референтот на соодветната именска синтагма — во каноничниот список на балканизми влегува како „редупликација на објектот“. Таа им е позната на сите балкански јазици, но во одделните системи се појавува со различна регуларност. Со најголема регуларност таа е присутна во албанскиот, влашкиот и македонскиот; во албанскиот и во македонскиот стандард таа претставува норма.

Во адноминална позиција клитиките се појавуваат како показатели на генитивниот однос при што нивната дистрибуција е во одделните системи различна. Најширока е таа во грчкиот и во бугарскиот јазик каде што речиси секоја релација од полето на „граматичката посесивност“ може да ги има како експоненти. Слична е ситуацијата во дел од југоисточните македонски дијалекти. Во останатите системи ги среќаваме клитиките како показатели на генитивниот однос само кај називите на сродство. Се разбира, и во таа позиција присуството на клитика значи дека синтагмата е /+ def/.

Во сите системи во кои заменските клитики се појавуваат во адноминална позиција тие се способни да создаваат таканаречен синтаксички јазол, т.е. стоејќи во адвербална позиција да носат сепак и една нијанса на посесивност; се работи за конструкциите од типот *Му влеговме во канцеларијата* т.е. 'во неговата канцеларија', *Ми ја преврзаа раката*, и сл.

в) Две серии предлози се појавуваат како носители соодветно на дативниот и/или генитивниот падежен однос, и двете од класата на примарните просторни предлози. Се работи, најопшто земено, за аблативни предлози (грчко *απο*, албанско *nga*, *prej*, влашко *de / di*, македонско *од*, бугарско *от*) во случај на специјализирани показатели на генитивниот однос и за адлативни предлози (грчко *σε*, *για*, влашко *a / al*, македонско и бугарско *на*, евентуелно и македонско *за*) во случај на показатели на дативниот однос како и во овие системи каде што и двата односа имаат ист предлошки показател, т.е. во кои — од дијакхрониска гледна точка — доминираат показатели на дативниот однос. Последнава ситуација е присутна во бугарскиот јазик и во источните македонски говори, додека на останатата територија генитивниот однос, посебно во случај на изразување на партитивноста и „потеклото“ (во смисла: 'направено од...'), може да има специјализиран показатели чија фреквенција расте со одење кон запад и северо-запад.

Сомневања може да побудува адлативната интерпретација на словенското *на*, кое денеска има во принцип статичко, локативно значење. Сепак, анализата на Копечни (Кореџић 1973: 116–121) укажува на присуството на динамичка адлативна варијанта поврзана со акузативна реакција; симптоматични се и примерите на југоисточно македонско адлативно *на* што ги наведува Пеев (1999:51).

Специфична е ситуацијата во албанскиот јазик, каде што дативниот однос има морфолошки показател, додека генитивниот однос се изразува со истата морфолошка форма придружувана од препозитивниот „член“ којшто „...has originated through the mechanical repetition

of the postpositive article of the preceding noun..." од што потекнува дека „...this phenomenon should have taken place, at first, in such word-groups in which the first noun was in the definite form.“ (Demiraj 1994:211). Во некои секундарни семантички варијанти на генитивниот однос („потеклото“, квалитативен генитив) можат и да се појават конструкции со предлозите *nga* или *prej* (Асенова 1989: 69).

г) Прасловенско наследство во македонскиот и во бугарскиот претставуваат посесивните придавки од типот *Петров, учителов, татков, мајчин* и сл. како носители на генитивен однос. За нивната денешна дистрибуција, различна во двата споменати јазика (сп. Митковска, во печат, нема овде да стане збор).

Подетален опис на еволуцијата на показателите на дативниот и на генитивниот падежен однос во балканските јазици како и подетална информација за дистрибуцијата на тие показатели може да се најде во бројните монографии кои се занимаваат со развитокот на балканскиот анализам. Еден синтетичен преглед корелиран со апсолутната временска оска дава Асенова во својата балканистичка синтеза (1989: 57–71). Јас овде се ограничив на две прашања најтесно поврзани со предлаганата интерпретација:

— дали на патот од синтетичките кон аналитичките показатели на двата разгледани односа се губи дел од граматикализираната информација, и

— кои се значенските корелати на тие два односа.

Самиот начин како се формулирани двете прашања кажува дека ќе ги бараме одговорите на нивото на семантичката структура на реченицата и дека тие одговори најтесно се меѓусебно поврзани.

Одговарајќи на првото прашање треба да земеме предвид две работи: дали се преклопуваат показателите на дативот и на генитивот и дали показателите на дативот и/или на генитивот се преклопуваат со показателите на другите падежни односи.

Во рамките на овде зацртаните теоретски рамки одговорот на првото потпрашање е тавтолошки и *ex definitione* негативен; тој е содржан во претпоставката дека дативот е однос меѓу именската синтагма и предикатскиот израз, додека генитивот е однос меѓу две именски синтагми. Кога го разгледуваме проблемот подетално, на ниво соодветно на структурата на самата дативна и/или генитивна именска синтагма, доаѓаме до заклучок дека :

— од гледна точка на ареалната дистрибуција преклопувањето е најфреквентно на југоисток: на грчката, бугарската и источномакедонската територија,

— додека од гледна точка на семантичката дистрибуција преклопувањето е многу почесто кај неопределените (*/-def/*) отколку кај определените синтагми и — ова е најважното — речиси сите дативни и огромно мнозинство генитивни синтагми се определени.

Оваа констатација веќе е и дел од одговорот на нашето второ прашање, но пред да ги разгледаме последиците на констатираната семантичка регуларност треба уште на кратко да се осврнеме на можното преклопување на експонентите на дативниот и/или генитивниот однос со експонентите на другите падежни односи.

Во рамките на овде прифатената теорија на падежот сите просторни релации (т.е. сите релации во чие изразување учествуваат примарно употребени просторни предлози) се опфатени со локативниот падежен однос (сп. Topolinjska 1996, 1998). Со оглед на фактот дека, како што спомнавме горе, во служба на дативниот и/или генитивниот однос секундарно се граматикализирани аблативните и адлативните предлози, со нивната граматикализација се појави и површинското преклопување на показателите на локативниот однос со експонентите на „нашите“ два односа. Оваа појава треба да се третира на ист начин како што се третира морфолошкиот синкретизам на падежните облици во системите со синтетичка деклинација. Со други зборови: лексичката семантика на компонентите на соодветната синтаксичка конструкција (синтаксички однос) ги отклонува можните недоразбирања.

Се враќаме сега на прашањето на семантичките корелати на двата разгледани синтаксички односа. Констатиравме дека референтите на дативните и генитивните синтагми во огромно мнозинство случаи се определени, идентификувани. Втората нивна одлика е дека во огромно мнозинство случаи тие се луѓе, евентуално, поретко, други живи суштества. Значи, имаме семантички тандем */+ def, + hum/*, евентуелно */+ def, + anim/*. Ова и не би требало да не чуди. Референтот на дативната синтагма обично е *recipiens* или *beneficiens* на дејството (како во *дава / подарува...*, *одзема / краде...*, *раскажува / објаснува... на X* и сл.), или пак носител на дејство што самиот не го контролира (како во *му е жал, му е срам, му се спие, не му се оди*, и сл.), додека референтот на генитивната синтагма е *possessor* во широка смисла на зборот (како во *колата, сестрата, брадата на X*, и сл.) — сето тоа се улоги што во соодветните ситуации ги вршат определени, конкретни човечки суштества. Истовремено, дативот и генитивот се единствени така обележени падежни односи. Со нив би можел да конкурира номинативот, но тој како падеж на носителот (вршителот, иницијаторот...) на дејството посочува прв, т.е. во комуни-

кативната хиерархија најважен човек ангажиран со даденото дејство, додека дативот и генитивот се — како што тоа јасно се гледа од нашите примери — падежи на „вториот човек“.

Тезата што би сакала да ја промовирам е дека токму претставената семантичка коинциденција, т.е. признаците */+ def, + anim/* врзани за вториот во комуникативната хиерархија човек ангажиран со даденото дејство има придонесено за паралелизмот на показателите на двата разгледувани односа. Се разбира, во доба кога во балканските јазици уште владеела синтетичката деклинација, морфолошките облици на дативот односно на генитивот се појавувале и во некои други семантички контексти. Ова важи пред се за генитивот, којшто (а) се појавувал и во адвербална позиција (сп. ги *genetivus negationis*, *genetivus partitivus*, и двата пак семантички поврзани), и (б) служел како показател на трансфер на номинативниот и на акузативниот однос од реченичното на нивото на именската синтагма (сп. ги *genitivus subiectivus*, *genitivus obiectivus*). Добро е познато дека сите јазични конструкции со текот на време ја шират својата функционална зона како под притисок на формалниот граматички систем така и како резултат на семантичката деривација. Преминувањето од синтетизмот кон аналитизмот, како и во многу други случаи, ги „оголи“ централните семантички функции на соодветните односи согласно со универзалното правило дека аналитичните системи формирани во мултилингвалната балканска средина семантички се потранспарентни од синтетичките.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- АСЕНОВА П., Балканско езикознание, София 1989
BRIAN D. J., PHILIPPAKI-WARBURTON I., Modern Greek, London 1986
DEMIRAJ S., Gjuhesi ballkanike, Shkup 1994
GOGOLEWSKI St., Kategoria przypadka w słowiańskich i romańskich językach ligi bałkańskiej, Łódź 1982
GOŁAB Z., The Arumanian dialect of Kruševo in SR Macedonia SFR Yugoslavia, Skopje 1984
KOPECNY Fr., Etymologický slovník slovanských jazyků, Slova gramatická a zejména I, Praha 1973
MINDAK J., SAWICKA I., Zarys gramatyki języka albańskiego, Warszawa 1993
MITKOVSKA L., Functional distribution of the possessive suffixes *-ov (-ev)/-in* in Macedonian and Bulgarian (Balkanistica 13, во печат)
ПЕЕВ К., Речник на македонските говори во југоисточниот егејски дел, т. I, Скопје 1999
ТОПОЛИЊСКА З., За прагматичната и семантичната мотивација на морфосинтаксички балканизми, Прил ОЛН МАНУ 16/1, 1991, 119–128

TOPOLINJSKA Z., Anthropocentric Language Theory as Organizing Principle of the Slavic Case System, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 52, 1996, 57–72

TOPOLINJSKA Z., Regarding the Locative Case Form in Slavic, *Issues of Valency and Meaning, Studies in Honour of Jarmila Panevova*, Prague 1998, 169–175